

Ганна Єрмакова, к. філос. н.

Міжрегіональна академія управління персоналом, Україна

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ПАПИ РИМСЬКОГО І ВІДОБРАЖЕННЯ В НИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЄС

Anna Ermakova, PhD in Philosophy

Interregional Academy of Personnel Management, Ukraine

LEGAL ACTS OF THE POPE AND REFLECTION OF INTEGRATION PROCESSES IN THE EU IN THEM

It is established that the political activity of the Catholic Church in the process of EU integration became possible due to the ensuring of the human and citizen's right to freedom of outlook and religion. The political activity of the church is personified in the encyclicals of Popes. An analysis of those that have had an impact on the processes of European integration and the formation of a single legal framework for the EU is given in the article. The nature of rulemaking, the Pope as the head of the Church and the Vatican, has been studied separately. It is established that in its legal nature the encyclical is the main document issued by the Pope as the head of the Vatican state and which is addressed to all hierarchs of the Church without exception. The content and mechanism of the influence on European integration processes of the encyclical of Pope Pius XII and Pope John XXIII have been separately studied. The mechanism for realizing the influence of the church on the socio-political and economic problems of the EU related to the integration process through the means of the Vatican's normative legal acts is disclosed.

Keywords: Pope, the encyclical, European integration, the religious factor, canon law.

Актуальність теми дослідження. Процеси євроінтеграції є настільки загальноосязними для європейського континенту, що не залишають осторонь себе жодних суспільних та політичних інституцій, жодні публічні та політичні діячі не оминають своєю увагою ці процеси та проблеми, що ними викликані. Не є винятком і Папство, окремі представники якого надзвичайно потужно впливали на процеси об'єднання європейського суспільства на засадах якомога ближчих до цінностей, що їх пропагує католицьке віровчення.

Суто формально Папа є главою держави Ватикан, яка існує у формі теократії та при цьому є і главою всієї католицької церкви, розповсюдження якої має надзвичайні масштаби як в Європі, так і в країнах обох Америк. З точки зору суспільно-політичних процесів Папа фігура поза політична, натомість надзвичайно публічна та приймає активну участь у багатьох суспільних заходах що несуть переважно гуманітарний або релігійний характер. Однак протягом ХХ ст. роль Папства поступово змінювалася, перетворюючи найвищу духовну посаду у фактичного лідера християнських вірян, зокрема в Європі. Міжвоєнні та повоєнні часи ознаменувалися активною позицією Пап як провадирів миру та поборників справедливого існування європейських націй, а католицька церква поступово стала поширювати свій вплив на суспільні процеси в Європі в такий спосіб намагаючись укорінити власну систему морально-етичних цінностей в якості загальноєвропейських цивілізаційних цінностей.

Ступінь наукової розробки теми. Проблематика впливу Папства як цілого суспільно-релігійного інституту на процеси євроінтеграції посідала провідне місце в роботах таких вчених як Жосул Е. В., Митрохін Л. М., Мудров С. А., Сироїд Т. М., Сюкияйнен Л. Р., Четверикова О. М., Елбакян Є. С., Яроцький П. О. та ін.

Мета статті. Метою статті є аналіз механізмів впливу релігійного фактору на процес формування правосвідомості в контексті європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про нормотворчість Папства та вплив цих норм на процеси євроінтеграції, зрозуміло що слід мати на увазі не пряму дію тих актів що видає Папа на регулювання суспільних процесів, але мати на увазі, що їх зміст суттєво впливає на аксіологічний

вимір загальноєвропейського цивілізаційного сприйняття правової реальності. Папа, як глава теократії Ватикан та Церкви безумовно наділений верховенством правотворчості, але юридична сила цих актів обмежується відносинами в середині цих двох утвореннях. Натомість вплив актів, що видає Папа має суттєве значення для багатьох інших суспільних процесів і навіть публічно-політичного характеру, які відбуваються в ЄС, оскільки окреслюють позицію Церкви і Папи в тому чи іншому конкретному питанні.

Цікавим і важливим для подальшого розуміння впливу релігійного фактору на інтеграцію в рамках ЄС є аналіз механізму трансформації релігійних норм в загальноприйнятні норми права. Зауважимо на тому, що ми не кажемо в загальнодержавні, адже процес трансформації почався ще тоді, коли держава як суспільний інститут ще тільки по формувалася, а влада була настільки абсолютизованою, що систему норма та приписів визначала одна людина виходячи із суб'єктивного сприйняття дійсності. В цьому контексті саме церква екстраполувала власні норми та власне бачення на регулювання суспільних відносин на все суспільство, іноді навіть не зважаючи на формальні межі приналежності окремих представників цього суспільства до різних держав. Церква уніфікувала та детермінувала порядок. Фактично саме церква і визначила що є порядком, на яких принципах він ґрунтується і яким чином досягається. Тут можна побачити і загальнообов'язковість (страх перед енциклами Папи Римського та віра в гріховність); і загальносприйнятність (всеосяжність впливу церкви через спільноти та церковно-приходські ланки); і примус (у формі інквізиції).

У світлі зазначеного, доцільно навести декілька прикладів із чинного законодавства ЄС. Так, у преамбулі багатьох Основних Законів країн-членів ЄС зазначається, що держава усвідомлює відповідальність перед попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, (а в деяких випадках перед Богом, та навіть перед совістю і мораллю) приймає конституції країни та сприяє консолідації нації. Крім того у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права і ст. 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини зазначається, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність¹.

Загалом, говорячи про нормотворчість Папи в контексті євроінтеграційних процесів доцільно навести низку енциклік, що спричинили вагомий вплив як на процеси інтеграції, загалом, так і на окремі аспекти правового регулювання деяких суспільних відносин (табл. 1).

За своєю правовою природою енцикліка – є основним документом, що видає Папа як голова Католицької Церкви та як глава держави Ватикан та який адресується всім без виключення ієрархам Церкви і є необхідний до виконання або слідування.

Так, наприклад, енцикліки Папи Пія XII «*Communium interpretes dolorum*», «*Auspicia quaedam*» та «*Datis purerrime*» яскраво демонструють негативне відношення католицької церкви до військових конфліктів і до вирішення суперечностей між державами в спосіб збройного протистояння. Крім того, дані енцикліки яскраво виражають позицію церкви щодо недопустимості застосування збройних конфліктів як засобів дипломатії на Європейському континенті². А остання з наведених енциклік «*Datis purerrime*» має ще й яскраве антикомуністичне забарвлення та демонструє неприпустимість атеїзму як шляху до виродження суспільних цінностей, пропагуючи при цьому об'єднуючи місію католицької церкви.

Разом з тим на особливу увагу звертає інша енцикліка Папи Пія XII «*Mystici corporis*», яка заклала підвалини процесу активізації політичної ролі католицької церкви як «Тіла Божого на землі», а роль Папства та кліру визначила в якості проводирів Європи на шляху пошуку пріоритетів цивілізаційного розвитку³.

Безумовно найбільшої уваги заслуговує енцикліка Папи Іоанна XXIII 1963 р «*Pacem in Terris*» («Мир на землі»), яку прийнято називати Декларацією про встановлення миру в правді, справедливості, милосердя і свободу. У цьому документі підкреслюється, що мир на землі може утвердитися лише при дотриманні встановленого Божою волею порядку. Перш за все, мова йде

¹ Яроцький, П.Л. (1996). Об'єднати єдиною долею українського народу (українське православ'я і грекокатолицизм). *Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні*, 19–24.

² Монтеस्कьє, Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Електронная библиотека bookZ.ru*. <http://bookz.ru/authors/montesk_e-barl_lui/montes01/1-montes01.html>

³ Папа Пий XII Энциклика *Mystici Corporis*. <http://ihtys.narod.ru/mystici_corporis.pdf> (2017, лютий, 12).

**Енцикліки Пап, що мали вплив на процеси європейської інтеграції
та формування єдиного правового поля ЄС***

Папа Римський	Назва енцикліки	Рік видання	Короткий зміст
Пій XII	«Mystici corporis»	1943	про Церкву як єдине містичне тіло Христове
	«Communium interpretes dolorum»	1945	про заклик до молитви за мир
	«Auspicia quaedam»	1948	про молитви за мир і вирішення палестинського конфлікту
	«Datis nuperrime»	1956	про засудження трагічних подій в Угорщині та застосування сили.
Іоан XXIII Святий	Ad Petri Cathedram	1959	приділяється увага з поміж іншого оновленню Кодексу Канонічного Права та доктринальній єдності Католицької Церкви
	Aeterna Dei Sapientia	1961	розглядає в різних аспектах екуменізм
	Pacem in Terris	1963	приділяє увагу соціальному питанню, стверджуючи, що слідування держави Богу є шляхом вирішенням протиріч між капіталізмом і соціалізмом.
Павло VI	Populorum Progressio	1967	про активну роль церкви у відродженні та розвитку країн третього світу
Іван Павло II Святий	Redemptoris Missio	1990	про місіонерський характер Церкви в Європі
	Veritatis Splendor	1993	про моральний фундамент вчення Римо-Католицької церкви та його вплив на регулювання суспільних відносин
	Ut Unum Sint	1995	присвячена питанням об'єднання церков та народів
Бенедикт XVI	Caritas In Veritate	2009	про проблеми глобального розвитку і прогресу на шляху досягнення загального блага

*узагальнено на підставі аналізу^{1,2,3}

про той порядок, який повинен визначати відносини між людьми. Кожну людину Бог наділив свідомістю і свободою волі. Отже, людина має права і обтяжена обов'язками. Першим серед всіх прав людини енцикліка називає право на життя, а, отже, і на все, що сприяє його реалізації. Також перераховуються і інші права людини: на повагу, добре ім'я, отримання інформації та вибір роду занять, а також свободу слова і висловлення думки, освіту і користування досягненнями культури тощо. Особлива увага приділяється праву людини на вільне сповідання віри у відповідності зі своїми переконаннями. Слід зазначити, що в ній підкреслюється те, що на практиці реалізації прав людини пріоритет повинен належати їх духовному змісту і націленості на утвердження духовних цінностей. Всі права і свободи мають сенс лише як засіб осягнення Божественної правди і побудови більш гуманного світу. Особлива увага приділяється принципу субсидіарності який безпосередньо пов'язаний з католицьким розумінням природи публічної людської влади. Така влада не є безмежною, оскільки її рамки знову-таки встановлені Богом. У реалізації своїх повноважень владним земним інститутам слід керуватися совістю і загальним благом⁴.

Слід також зауважити, що пильна увага Католицької Церкви до соціально-політичних і економічних проблем, пов'язаних з інтеграційним процесом в країнах Європи, показує, що Ватикан не тільки володіє інформацією про те, що відбувається, але і, усвідомлюючи необхідність власного

¹ Папа Пій XII Енцикліка *Mystici Corporis*. <http://ihtys.narod.ru/mystici_corporis.pdf> (2017, лютий, 12)

² Сюккйянен, Л.Р. (2012). Современные религиозные концепции прав человека: сопоставление теологического и юридического подходов. *Право*, 3, 178-201.

³ Элбакян, Е.С. (2012). Изучение религии в научной парадигме: общее и особенное. *Евразия: духовные традиции народов*, 1, 62.

⁴ Сюккйянен, Л.Р. (2012). Современные религиозные концепции прав человека: сопоставление теологического и юридического подходов. *Право*, 3, 178-201

оновлення, в багатьох випадках передбачає і задає вектори суспільно-політичної активності християнсько-демократичних партій. Так, II Ватиканський собор (1962-1965), ініціювавши процес «*Aggiornamento*», що буквально означає «Приведення у відповідність із сьогоденням», одночасно запустив процес еволюції соціальної доктрини католицизму¹.

Основне призначення влади – сприяти реалізації спільного блага і вдосконаленню людини в єдності її матеріальних і духовних потреб і інтересів. При цьому загальне благо досягається найкращим чином, якщо в мирському житті людини гарантуються її права і свободи. Досягнення такої мети вимагає координації зусиль влади, церкви і громадян, а також поєднання законодавчого закріплення прав людини з наповненням їх моральним змістом з гарантіями свободи. При цьому права, свободи і обов'язки людини розглядаються як засновані на природному праві. За католицьким вченням, вони в принципі не потребують визнання державою в законодавчій формі та, в кінцевому рахунку, впливають з головного права – права на життя. Прийняте державою законодавство повинно бути підпорядковане совісті, а сформульовані правові норми не можуть суперечити природному праву².

Активна публічна діяльність іншого Папи – Іоанна Павла II – стала запорукою відродження впливу Ватикану на політичні процеси в Європі. Зокрема звертає на себе увагу дві енцикліки: «*Redemptoris Missio*», «*Ut Unum Sint*» – які заклали можливості для об'єднання різних конфесій та церков, виводячи дану необхідність із загального шляху розвитку для Європи як для форпосту цивілізаційних цінностей. Більше того, Папа Іоанн Павло II обґрунтував необхідність об'єднання Європи через об'єднання церкви, оскільки лише в такий спосіб буде досягнуто такого рівня можливостей розвитку людини, за яких її духовний світ отримає максимальне втілення в світському житті. Подібна теза демонструє роль церкви і як мірила системи цінностей, і як захисника прав людини.

Показовим в контексті впливу церкви і зокрема кліру, папства та вищого духовенства на процес нормотворчості в ЄС є процеси прийняття Хартії основних прав Європейського союзу та створення і ратифікації Лісабонського договору. Зокрема Є.В. Жосул, вбачає в ситуації, що склалася навколо участі європейських Церков у виробленні проекту Хартії основних прав ЄС типовий для їх подальшої участі в політиці Євросоюзу характер спроби впливу на політичні процеси. Це був перший досвід практичного діалогу Церков з євроінститутами, запрошення релігійних організацій до участі у формуванні європейської політики. Більше того, той факт, що Римо-католицька церква і Конференція європейських Церков представляли на розгляд до Єврокомісії власні рекомендації, варіанти статей Хартії, які так чи інакше стосувалися питання релігії і моральних цінностей і взагалі продемонстрував здатність певного впливу на політику Європейського Союзу в локальних питаннях, при тому, що в цілому роль релігійних організацій виявилася припущеною в порівнянні з їх очікуваннями. Проте, сам факт прийняття Хартії, при застереженнях про недосконалість деяких її статей, викликав схвалення Церков – як факт розвитку процесу формування спільного «європейського дому», фундамент якого складають християнські цінності³.

Загальні позиції християнських церков, виражені в період між травнем і вереснем 2002 року, стали орієнтиром для тих політиків, громадських і державних діячів, які з повагою ставилися до думки релігійних організацій, або навіть мали схожі переконання і систему цінностей. Участь церков була найбільш помітною на першому етапі реформ (робота Конвенту), коли готувався текст Конституційного договору. В ході тривалих дебатів і непростих переговорів церквам і їхнім представникам вдалося домогтися включення в Преамбулу Конституції посилання на «релігійну спадщину» Європи. У текст Договору були також внесені гарантії статусу церков і вказівка на необхідність регулярного діалогу між церквами і ЄС. Посилання на Бога і християнство залишилися за рамками основного документа єдиної Європи. Другий етап (міжурядова конференція) був відзначений зниженням залученості церков в процес переговорів і прийняття рішень. Частково їх інтереси представляли деякі політики і державні діячі. В остаточному варіанті Конституційного Договору, підписаному главами держав Євросоюзу, положення, пов'язані

¹ Элбакян, Е.С. (2012). Изучение религии в научной парадигме: общее и особенное. *Евразия: духовные традиции народов*, 1, 62.

² Яроцький, П.Л. (1996). Об'єднані єдиною долею українського народу (українське православ'я і грекокатолицизм). *Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні*, 19–24.

³ Жосул, Е.В. (2008). *Религиозный фактор в процессах политической интеграции и дезинтеграции в Европе*. Москва: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова.

з релігією, майже не відрізнялися від пропозицій Конвенту, представлених в червні 2003 року. Зміни носили несуттєвий характер. Культурна, релігійна і гуманістична спадщина Європи залишалася в преамбулі, крім того було виразно вказано на релігійну спадщину, як на одне з джерел, з якого розвинулися загальні цінності непорушних і невід'ємних прав людини, свобода, демократія, рівність і принцип верховенства права¹.

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що в цей же час – середина ХХ ст. – відбувається екуменістичний рух самих церков та підписання Екуменістичної хартії. Тобто церква не лише приймає участь у процесі створення єдиної Європи, вона сама, через власну кооперацію та намагання об'єднатися створює передумови для подальшої інтеграції на рівні держав. Подібний факт яскраво демонструє загальні зміни в свідомості та світосприйнятті кліру. Папа Римський починаючи з Пія XII і всі його послідовники – робить акцент на спрямовуючій діяльності церкви, її терпимості до загальносуспільних тенденцій, однак її прагненні бути визначальною в питаннях етики та моралі. Показовим в цьому є позиція Папи Франциска I, який не лише намагається об'єднати Європу, він перетворюється в активного політичного діяча, проповідника ідеї подальшого зближення європейських держав. Його активна дипломатична діяльність демонструє наближеність церкви до світської влади, по суті партнерські відносин, готовність до діалогу та обговорення наріжних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку сучасної західної цивілізації. До того ж активна позиція Папи Іонна Павла II, а згодом і Франциска I на зближення між католицьким світом і православним відіграє важливу роль в уніфікації релігійного та соціального простору Європи, особливо враховуючи релігійну спрямованість країн-членів ЄС Східної Європи.

Європейські Церкви як і раніше зацікавлені у відстоюванні історичного права християнства займати особливе місце в системі європейських цінностей. Найбільшою мірою на цьому наполягає Римо-католицька церква, що виразилося, наприклад, у виданні Папою Іоанном Павлом II постсінодального звернення «Церква в Європі» через тиждень після прийняття Євроконституції на Брюссельському саміті ЄС в червні 2004 року, і виражалася також в постійних висловлюваннях папи Бенедикта XVI про важливість врахування християнських традицій Європи для її майбутнього розвитку. З позицією Ватикану в цьому питанні висловлюють солідарність представники протестантських і православних Церков Європи. Однак вже зараз можна з упевненістю говорити про те, що виклики, що постають сьогодні перед традиційним європейським християнством в процесі затвердження свого авторитету в умовах сучасного ЄС, будуть тільки зростати. Загостренню цивілізаційних викликів сприятимуть головним чином дві, зустрічні тенденції: динамічне збільшення чисельності ісламського населення континенту, в основному за рахунок триваючих, незважаючи на обмежувальні заходи, міграційних потоків з Близького Сходу; секуляризація суспільного життя і втрата інтересу до Церкви серед самих європейців. Від здатності Церков відповісти на ці виклики залежатиме їх власне місце в майбутньому європейському цивілізаційному діалозі².

Об'єднання Європи під егідою церкви завжди було ключовою програмою Ватикану, і основи інтеграції закладалися при його ідейній участі. Після Другої світової війни, прагнучи створити противагу соціалістичним країнам і забезпечити своє духовне лідерство в Західній Європі, він активно сприяв європейській інтеграції. З приходом до влади в 2005 році Бенедикта XVI концентрація зусиль на Європейському континенті стає пріоритетним напрямом політики Ватикану, а основною темою при цьому є релігійно – етичне обґрунтування будівництва Єдиної Європи та консолідація європейських правлячих еліт на єдиній ідейній основі. Справа в тому, що спроби обґрунтувати необхідність європейської єдності чисто світською ідеєю ідентичності зайшли в глухий кут. У цих умовах можливість надати цьому проекту сакральнорелігійний характер стала набувати особливого значення, і для Ватикану, який опинився перед обличчям глибокої духовної кризи західного суспільства, це стало єдиною можливістю зміцнити свої позиції як ідейного лідера. У підсумку склалася міцна основа для немислимого ще недавно відкритого єднання римської «церкви» з верхами європейського суспільства, які заговорили мовою євангелічних проповідників. Оскільки ж проект Єдиної Європи розглядався Ватиканом завжди в загальній глобальній

¹ Мудров, С.А. (2010). Християнское осмысление европейской интеграции: православный и католический взгляд. *Вестник Брестского университета*, 1, 134-142.

² Жосул, Е.В. (2008). *Религиозный фактор в процессах политической интеграции и дезинтеграции в Европе*. Москва: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова.

перспективі, він так само бере активну участь у релігійному обґрунтуванні нового світового порядку. Особливо показовою в цьому відношенні стала енцикліка папи «Caritas In Veritate», в якій йдеться про необхідність термінового встановлення справжньої «світової політичної влади», яка б користувалася реальними повноваженнями. Що ж до «європейського будівництва», то з набуттям чинності в грудні 2009 року Лісабонського договору керівництво ЄС стало надавати релігії підкреслену увагу, тим більше, що 17-та стаття документа визнає «специфічний внесок» релігій в життя суспільства, і регулярний діалог з церквами стає законодавчо обов'язковим для ЄС^{1,2,3}.

Висновки. Підводячи підсумки слід зазначити, що не дивлячись на приналежність всіх нормативних актів, що видаються Папою до джерел так званого канонічного права і їх юридична сила не поширюється на світські процеси в державі, разом з тим саме в своїх актах – енцикліках – Папа визначає напрями і тенденції розвитку не лише католицької церкви, але і суспільних та публічно-політичних процесів в цілому. Активна суспільна діяльність Пап, а особливо в XX та XXI ст., стала реакцією на глобальні загрози та виклики, що стоять перед людством. Глобальні політичні тенденції, економічна інтеграція – все це стало предметом активної уваги Пап, і як наслідок відобразилося політиці всієї католицької церкви, в напрямку розвитку місіонерської активності.

Разом з тим, самі по собі енцикліки як і інші джерела канонічного права маючи юридичну силу для всього духовенства та внутрішньоцерковних процесів сприяло суттєвому піднесенню активності різних представників церкви майже в усіх країнах. Це в свою чергу дало змогу провадити активну екуменістичну діяльність, формуючи образ церкви як інституції здатної реагувати на потреби суспільства, але при цьому встановлюючи систем цінностей загальноприйнятних для всього європейського суспільства.

References:

1. Zhosul, E.V. (2008). *Religioznyj faktor v processah politicheskoy integracii i dezintegracii v Evrope* [Religious Factor in the Processes of Political Integration and Disintegration in Europe]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow, Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova [in Russian].
2. Mitrohin, L.N. (2009). Hristianskie cennosti na rubezhe III tysjacheletija [Christian Values at the Turn of the Third Millennium]. *Voprosy religii i religiovedeniya* [The issues of religion and religious studies], *iss.1*, 355 [in Russian].
3. Mudrov, S.A. (2010). Hristianskoe osmyslenie evropejskoj integracii: pravoslavnyj i katolicheskij vzgljad [Christian Understanding of European Integration: Orthodox and Catholic View]. *Vesnik Brestskogo universiteta* [The Bulletin of Brest University], *no.1*, 134-142 [in Russian].
4. Encyclical of Pope Pius XII *Mystici Corporis*. <http://ihtys.narod.ru/mystici_corporis.pdf>
5. Sjukijajnen, L.R. (2012). Sovremennye religioznye koncepcii prav cheloveka: сопоставление теологического и юридического подходов [Modern Religious Concepts of Human Rights: Comparison of Theological and Legal Approaches]. *Pravo* [Law], *no. 3*, 178-201 [in Russian].
6. Четверикова, О.М. (2013). Яка роль Ватикану у формуванні Європейського Союзу [What is Vatican's Role in the formation of the European Union?]. <http://pravoslavnews.com.ua/articles/vatykan_formuvannia_ue/> [in Ukrainian].
7. Jelbakjan, E.S. (2012). Izuchenie religii v nauchnoj paradigme: obshhee i osobennoe [Study of Religion in the Scientific Paradigm: General and Special Features]. *Evrazija: duhovnye tradicii narodov* [Eurasia: traditions of people], *no. 1*, 62.
8. Yarotsky, P.L. (1996). Obyednani yedynoyu doleyu ukrajinskoho narodu (ukrajinske pravoslavlya i hreko katolytsyzm) [United by One Destiny of the Ukrainian people (Ukrainian Orthodoxy and Greek Catholicism)]. *Svoboda virovynannya. Tserkva i derzhava v Ukraini: Materialy mizhnar. nauk. konferentsiyi* (Kyiv, 28-30 veresnya 1994 [Freedom of religion. Church and State in Ukraine: the materials of the international scientific conference (Kyiv, the 28-30 of September 1994)], 19–24. [in Ukrainian].
9. *Human Law Cannot Contradict Natural Law* <<http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm>>
10. O'Mahony, A. (2009). The Vatican and Europe: Political Theology and Ecclesiology in Papal Statements from Pius XII to Benedict XVI. *International Journal for the Study of the Christian Church*, *iss. 9*, 177 – 194.

¹ Четверикова, О.М. (2013). Яка роль Ватикану у формуванні Європейського Союзу? <http://pravoslavnews.com.ua/articles/vatykan_formuvannia_ue/>.

² Human Law Cannot Contradict Natural Law. <<http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm>> (2017, липень, 15)

³ O'Mahony, A. (2009). The Vatican and Europe: Political Theology and Ecclesiology in Papal Statements from Pius XII to Benedict XVI. *International Journal for the Study of the Christian Church*, *iss. 9*, 177 – 194.